

गहाराष्ट्र काँग्रेस प्रकाशन

१८२५
 म. ग्रं. सं. ठाणे
 विषय निबंध
 सं. नं. १८८

९

अनुक्रम
 विभाग
 क्रमांक
 नं. दि.
 स. ग. ल. प. शा. रा.

काँग्रेस व राष्ट्रभाषा

लेखक
 श्री. श्रीपाद जोशी.

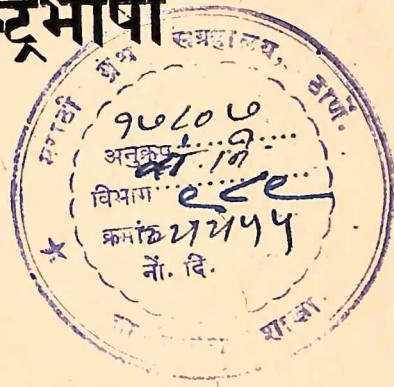
REFBK-0006616

१९४५.

[किंमत ६ आणे.

काँग्रेस व राष्ट्रभाषा

लेखक
श्री. श्रीपाद जोशी.

REFBK-0006616

१९४५.

★ महाराष्ट्र काँग्रेस प्रकाशन ★

प्रकाशित

- १ अस्पृश्यतानिवारण
श्री. अप्पासाहेब पटवर्धन
- २ म. गांधींची देशाला देणगी
श्री. दा. न. शिखरे
- ३ संस्थानांचा प्रश्न
श्री. अण्णासाहेब लठ्ठे
- ४ खादी
श्री. केशव देवधर
- ५ राष्ट्रभाषा व महायुद्ध
आचार्य जावडेकर
- ६ हिंदी स्त्रियांचें जीवन
कु. प्रेमा कंटक
- ७ अन्नधान्य-प्रश्न
श्री. बापुसाहेब गुप्ते
- ८ ग्रामसफाई
श्री. बाळभाई मेहता
- ९ काँग्रेस व राष्ट्रभाषा
श्री. श्रीपाद जोशी

पुढील प्रकाशनें

- १ काँग्रेस कां ?
श्री. काकासाहेब गाडगीळ
- २ नईतालीम
आचार्य लिमये
- ३ हिंदी शासनपद्धती
प्रा. मावळंकर
- ४ सरकारी मुंबई योजना
श्री. स. का. पाटील
- ५ हिंदु-मुसलमान प्रश्न
प्रा. कोल्हटकर
- ६ आरोग्याचा प्रश्न
डॉ. भडकमकर
- ७ युद्धोत्तर वहिष्कार
श्री. स. के. भावे
- ८ राष्ट्र सेवादल
श्री. वि. म. हर्डॉकर
- ९ राष्ट्रीय शिक्षण
आचार्य भागवत.

किंमत प्रत्येकीं सहा आणे.

★ महाराष्ट्र काँग्रेस प्रकाशन ★

काँग्रेस व राष्ट्रभाषा

(लेखक:—श्री. श्रीपाद जोशी.)

हिंदुस्तानची हिंदुस्तान आणि पाकिस्तान अशीं दोन शकलें पडूं द्यावयाचीं नसतील, त्याला अखंड ठेवावयाचें असेल तर संबंध राष्ट्राला एका प्रेमसूत्रांत बद्ध करणारी अशी एक राष्ट्रभाषा आपल्याजवळ असणें किती आवश्यक आहे व ही राष्ट्रभाषा कोणती असावी या बाबतींत आतांपर्यंत इतकी चर्चा होऊन गेलेली आहे व राष्ट्रभाषेचें महत्त्व इतक्या अधिक लोकांनीं मान्य केलेलें आहे कीं त्याबाबतींत विशेष कांहीं लिहिण्याची आवश्यकता उरलेली नाही. मात्र राष्ट्रभाषेच्या व्यावहारिक स्वरूपाविषयी लोकांत बरेच मतभेद आहेत. याबाबतींत काँग्रेसची भूमिका काय आहे हें आपल्याला समजून घ्यावयाचें आहे.

इ. स. १९२६ च्या काँग्रेसच्या कानपूर अधिवेशनांत श्रीमती सरोजिनी नायडू यांच्या अध्यक्षतेखाली श्री. पुरुषोत्तमदास टंडन यांनीं राष्ट्रभाषा हिंदुस्तानीचा ठराव मांडला आणि तो पास झाला. या ठरावांत असें म्हटलें होतें कीं काँग्रेसच्या मते हिंदुस्तानची राष्ट्रभाषा फक्त साहित्यिक हिंदी किंवा साहित्यिक उर्दू ही नसून उत्तर हिंदुस्तानांतील सर्वसामान्य हिंदु-मुसलमान जनता ज्या भाषेचा उपयोग आपल्या नेहमींच्या व्यवहारांत करते आणि जी संबंध हिंदुस्तानांत विशेष त्रास न पडतां जास्तीत जास्त लोकांत बोलली व समजली जाते ती भाषा राष्ट्रभाषा होय. हिचें नांव हिंदुस्तानी. या भाषेची लिपी फक्त देवनागरी किंवा

उर्दू न ठेवतां दोन्ही लिपींचा उपयोग लिहिण्यासाठीं करण्यांत यावा. राष्ट्रभाषा ही जास्तीत जास्त लोकांना समजुं शकेल अशी सुलभ असली पाहिजे आणि म्हणून तिच्यांतून कोणत्याहि देशी किंवा परदेशी शब्दांची हकालपट्टी करण्यांत येऊं नये.

हा झाला काँग्रेसच्या ठरावाचा सारांश. परंतु काँग्रेसला त्या वेळीं इंग्रजीच्या भूतानें असें कांहीं पछाडलें होतें कीं हा ठराव दप्तरां पडून राहिला आणि इंग्रजीचा शिरजोरपणा पूर्वीप्रमाणेंच चालू राहिला. ही गोष्ट गांधीजी व जवाहरलालजी यांच्यासारख्या भारतीयत्वाचा आत्यांतिक अभिमान बाळगणाऱ्या पुढाऱ्यांना अर्थातच सहन झाली नाहीं आणि त्यांनीं या प्रश्नाला पुन्हां जोरानें चालना दिली. याचा परिणाम असा झाला कीं इ. स. १९३८ च्या सप्टेंबरांत काँग्रेसच्या कार्यकारिणी समितीला जनतेचें व काँग्रेस कार्यकर्त्यांचें लक्ष या प्रश्नाकडे वेधून घेण्यासाठीं वरील ठरावाच्या स्पष्टीकरणार्थ पुढील ठराव करावा लागला. तो असा:—

(अ) काँग्रेस, तिची महासमिति (ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटी) आणि तिची कार्यकारिणी समिति या सर्वांचीं कामें सर्वसाधारणपणें हिंदुस्थानीतच चालतील. परंतु जर एखादा वक्ता हिंदुस्थानीत बोलूं शकत नसेल तर आणि अध्यक्षांची परवानगी असेल तर त्यानें इंग्रजीत भाषण करण्यास हरकत नाहीं.

(आ) प्रांतीय काँग्रेस समितींचीं कामें सर्वसाधारणपणें त्या त्या प्रांताच्या लोकभाषेंतूनच चालविलीं जावीत.

आतां मात्र काँग्रेस कार्यकर्त्यांचें डोळे चांगलेच उघडले. यानंतरच्या काँग्रेसच्या व तिच्या महासमितीच्या अधिवेशनांच्या भाषणाकडे व कामकाजाकडे दृष्टी टाकल्यास असें दिसून येईल कीं इंग्रजीचें साम्राज्य काँग्रेसमधून हळूहळू लुप्त होऊं लागलें व राष्ट्रभाषेची प्रतिष्ठा अधिकाधिक वाढूं लागली. आज परिस्थिति अशी आहे कीं: काँग्रेसच्या सभेंत किंवा

अधिवेशनांत जर एखादा वक्ता हिंदुस्तानी ऐवजी इंग्रजीचा उपयोग करू लागला तर तो जणू कांहीं एखादा भयंकर गुन्हाच करित आहे अशा आवेशानें श्रोते त्याच्यावर तुटून पडतात. जर त्याला अजिबात हिंदुस्तानी येतच नसेल व त्यांचें भाषण महत्वाचें असेल तर त्याच्यावर जणू कांहीं फार मोठी मेहेरबानी केली जात आहे अशा रुबावांत त्याला इंग्रजी बोलण्याची परवानगी देण्यांत येते. हें फार मोठें शुभचिन्ह समजलें पाहिजे, कारण यावरून हें स्पष्ट होतें कीं काँग्रेस ही आतां फक्त कांहीं थोड्या उच्च व मध्यमवर्गीय सुशिक्षित समाजाची बटीक राहिलेली नसून ती खरोखरीच आमजनतेची प्रातिनिधीक संस्था बनू लागलेली आहे. जनतेला तिच्याबद्दल व तिला जनतेबद्दल अधिकाधिक आपलेपणा वाटू लागला आहे. व म्हणूनच जनतेच्या भाषेला इतकें महत्वाचें स्थान प्राप्त झालें आहे. आतां यापुढें जर कोणी इंग्रजीच्या द्वारे राष्ट्रसभेचें काम चालवूं पाहील तर त्याचा नुसता निषेधच होऊन थांबणार नाही तर त्याच्यावर आपल्या स्थानालाही मुकण्याचा प्रसंग आल्याशिवाय रहाणार नाही अशी चिन्हें दिसू लागली आहेत.

ही झाली राष्ट्रभाषेसंबंधीची सर्वसाधारण रूपरेखा. आतां आपण राष्ट्रभाषा आंदोलनाचें थोडक्यांत सिंहावलोकन करूं.

गांधीजी हिंदी-राजकारणांत पडण्यापूर्वी राष्ट्रभाषेच्या प्रश्नाला विशेष जोरांत व संघटित अशी चालना कोणीच दिली नव्हती. लोकमान्य, लाला लजपतराय वगैरे पुढारी राष्ट्रभाषा हिंदीचें महत्त्व पूर्णपणें समजून होते. ते अधून अधून आपल्या संभाषणांत याविषयाची चर्चाहि करित, परंतु हा प्रश्न राष्ट्रीय आंदोलनाचे दृष्टीनें अत्यंत निकडीचा आहे असें त्यांना वाटलें नसावें. किंवा असेंहि असण्याचा संभव आहे कीं त्यांना या विषयाचें महत्त्व कळत असूनहि इतर राजकीय व सामाजिक कामां. मुळें ते या बाबतींत विशेष लक्ष घालूं शकले नसतील आणि गांधीजी

भारतीय राजकारणांत येईपर्यंत इतरहि कोणी राष्ट्रभाषेच्या प्रश्नांत लक्ष घातलें नाहीं.

इ. स. १९१८ सालीं इंदूरच्या हिंदी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्ष-पदावरून महात्मा गांधींनीं पुढील उद्गार काढले “ हिंदी भाषेची व्याख्या करणें आवश्यक आहे. मी आतांपर्यंत प्रत्येक वेळीं हिंदीची अशी व्याख्या करीत आलों आहे कीं उत्तर हिंदुस्थानांतील हिंदू आणि मुसलमान जी भाषा बोलतात व समजतात ती हिंदी राष्ट्रभाषा होय. ” यानंतर सुमारे आठ वर्षांनीं काँग्रेसनें जो राष्ट्रभाषेचा ठराव पास केला त्यांत तिनें ही गांधीप्रणीत व्याख्या कायम ठेवून राष्ट्रभाषेचें नांव मात्र बदललें. याचें कारण असें कीं या अवधीत हिंदी व उर्दू एकमेकींपासून दूर जाऊं लागल्या होत्या व हिंदी हिंदूंची आणि उर्दू मुसलमानांची अशा प्रकारचें विषारी जातीय वातावरण या दोन शब्दांमोवतीं निर्माण झालें होतें. म्हणून काँग्रेसनें आपल्या नेहमींच्या सर्व-समन्वयी वृत्तीला अनुसरून राष्ट्रभाषेचें नांव व तिचें स्वरूप या बाबतींत असा निर्णय घेतला कीं ज्याबद्दल कोणत्याहि पक्षाला विरोध करण्याची इच्छा होऊं नये.

आपल्या भाषणांत गांधीजी पुढें म्हणतात “ ही हिंदी अत्यंत संस्कृत-निष्ठहि असणार नाहीं किंवा तिच्यांत अरबी फारसीचे जाडेजाडे व अपरिचित असे शब्दहि ठासून भरलेले असणार नाहींत. ग्रामीण भाषेंत जें एक माधुर्य आहे तें लखनौच्या मुसलमान विद्वानांच्या भाषेंत हि नाहीं किंवा प्रयागच्या पंडितांच्या बोलण्यांतहि नाहीं. जी भाषा जास्तोत-जास्त लोक समजूं शकतील तीच भाषा सर्वश्रेष्ठ समजली पाहिजे. ग्रामीण बोली पुष्कळ लोकांना समजते. यामुळें तिलाच राष्ट्रभाषेचें पद प्राप्त झालें आहे. भाषेचा उगम हा कोट्यवधी मानवरूपी हिमालयांतच होणार व तेथून निघालेली ही भाषारूपी गंगा अनंतकालपर्यंत अखंडपणें वाहात राहणार.

“हिंदू-मुसलमानांमध्ये जो भेद केला जातो तो कृत्रिम आहे. अशाच प्रकारची कृत्रिमता हिंदी व उर्दू यांच्यांतील भेदाच्या बाबतींतहि निर्माण

झालेली आहे. हिंदूंच्या भाषेतून अरबी फारशीची हकालपट्टी करणे किंवा मुसलमानांच्या भाषेतून संस्कृत शब्द काढून टाकणे हा मार्ग योग्य नव्हे. त्या ऐवजी गंगा-यमुनाप्रमाणे या दोन्ही भाषांचा संगम झाल्यास आपले कार्य सरळ व सोपे होईल. आपण हिंदी-उर्दूच्या झगड्यांत पडून आपले बल क्षीण करणार नाही अशी मला आशा आहे. लिपीच्या बाबतीत थोडासा त्रास होईल हे खरे. मुसलमान उर्दू लिपीत आणि हिंदू नागरी लिपीत राष्ट्रभाषा शिकतील. राष्ट्रांत दोन्ही लिपींना राष्ट्रलिपि म्हणून स्थान असले पाहिजे. कार्यकर्त्यांना दोन्ही लिपींचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे व यांत अवघड असेंहि कांहीं नाही.

“हिंदी-उर्दूचा झगडा जर आपण उपस्थित केला नाही तर राष्ट्रभाषेचा प्रश्न आपोआप सुटेल. हिंदूंनी अरबी-फारशी व मुसलमानांनी संस्कृत शब्द थोड्या फार प्रमाणांत शिकून घेतलेच पाहिजेत. या देवाण-घेवाणीच्या प्रवृत्तीमुळे हिंदी भाषेचे बळ वाढेल आणि हिंदु-मुस्लिम ऐक्याचे एक मोठे साधन आपल्या हाती येईल. इंग्रजी भाषेचा मोह दूर करण्यासाठी एवढी तसदी घेतलीच पाहिजे. सारांश हिंदी-उर्दूचा किंवा लिपीचा झगडा उत्पन्न न होईल अशी खबरदारी घेणे आपले कर्तव्य आहे.”

या ठिकाणी एक गोष्ट ध्यानांत ठेवली पाहिजे ती ही की यावेळी गांधीजींनी राष्ट्रभाषेला हिंदी असे नांव दिले खरे, पण त्यांच्या त्या ‘हिंदी’ शब्दाचा अर्थ व आज ते वापरीत असलेल्या ‘हिंदुस्तानी’ शब्दाचा अर्थ हे दोन्ही अगदी एकच आहेत. जे हिंदीचे पक्षपाती गांधींच्यावर असा आरोप करतात की पूर्वी गांधीजी राष्ट्रभाषेला हिंदी म्हणत असत पण आतां मुसलमानांना खुष करण्यासाठी हिंदुस्तानीच्या नावाखाली हिंदी-ऐवजी उर्दूचा प्रचार करीत आहेत, त्यांचा हा आरोप कसा डोळ्यांत धूळ फेकणारा आहे हे गांधीजींच्या वरील स्पष्टीकरणावरून ध्यानांत येईल. गांधीजींनी राष्ट्रभाषेची नावे वारंवार बदलली हे खरे.

त्याचीं कारणेंहि तितकींच महत्वाचीं होती. परंतु या सर्वांच्या मुळाशीं एक गोष्ट प्रमुख होती आणि ती ही कीं प्रत्येक शब्दप्रयोगाचे वेळीं गांधीजींना अभिप्रेत असलेला अर्थ मात्र एकच होता. राष्ट्रभाषेचे कपडे बदलले तरी तिचा आत्मा एकच होता. हे कसे तें आतां पाहूं.

या इंदूरच्या सभेनानंतर सतरा वर्षांनीं म्हणजे इ. स. १९३५ मध्ये गांधीजींनीं त्याच इंदूरच्या हिंदी साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून पुन्हां एकदां राष्ट्रभाषेच्या प्रश्नाकडे जनतेचें लक्ष वेधलें. या संमेलनाकडून गांधीजींनीं राष्ट्रभाषा हिंदीची पुढील व्याख्या मान्य करवून घेतली:-

“यह सम्मेलन घोषित करता है कि राष्ट्रभाषाकी दृष्टिसे हिंदीका वह स्वरूप मान्य समझा जाय जो हिंदू मुसलमान आदि सब धर्मोंके ग्रामीण व नागरिक व्यवहार करते हैं, जिसमें रूढ, सर्व-सुलभ अरबी, फारसी, अंग्रेजी या संस्कृत शब्दों या मुहावरोंका बहिष्कार न हो और जो नागरी या उर्दू लिपिमें लिखी जाती हो।”

खरें पाहिल्यास ही व्याख्या इतकी सर्वेकष आहे कीं तिच्यामुळे कोणीही विचकण्याचें कारण नाही. परंतु ज्यांचा सारा जन्म भिण्यांत व शंकाकुशंका काढण्यांतच गेला असेल त्यांना मामुली गोष्टींचाही बाजू वाटूं लागतो. या न्यायानें या प्रस्तावामुळे कांहीं हिंदीवाल्यांना अशी भीति वाटली कीं हिंदीच्या नांवावर गांधीजी उर्दूचा प्रचार करित आहेत. इकडे उर्दूवाल्यांना अशी भीति वाटली कीं गांधीजी हे हिंदीचा प्रचार करून उर्दूच्या प्रगतीस अडथळा आणित आहेत.

परंतु या वेळीं गांधीजींनीं फार दमनं सर्व गोष्टी घेतल्या. प्रत्येक पाऊल टाकण्यापूर्वीं ते नेहमींच खूप विचार करित असतात. एकदां टाकलें पाऊल सतत पुढेंच पडत राहिलें पाहिजे; तें मागें घ्यावें लागूं नये असा त्यांचा प्रयत्न असतो. यापुढील घडामोडी पाहिल्यास या विधानाची सत्यता पटेल.

या मध्यंतरीच्या काळांत दक्षिण-हिंदुस्तानांत राष्ट्रभाषा हिंदीचा प्रचार सुरू देखील झाला होता. इ. स. १९१८ सालीं गांधीजींनीं आपले छोटे चिरंजीव श्री. देवदास गांधी यांना मद्रास सारख्या दूरच्या व अपरिचित प्रदेशांत हिंदीचा प्रचार करण्यास धाडलें. त्यांनीं मोठ्या परिश्रमानें त्या ठिकाणीं राष्ट्रभाषा-प्रचाराचें रोप लावलें आणि मग ते दक्षिण भारतीय कार्यकर्त्यांच्या हातीं सोपवून ते त्यांतून निवृत्त झाले. लवकरच त्या रोपट्याचा प्रचंड वृक्ष झाला आणि त्याच्या शाखोपशाखा संबंध दक्षिणेंत पसरल्या. आज दक्षिण हिंदुस्थानांतील लक्षावधी लोकांनीं हिंदीच्या परीक्षा दिलेल्या आहेत.

हें दक्षिण भारतांतील राष्ट्रभाषा प्रचाराचें काम फार पूर्वीं सुरू झालें आहे. त्यावेळीं राष्ट्रभाषेसाठीं हिंदी हेंच नांव प्रचलित होतें. म्हणून त्यांनीं आपल्या संस्थेचें नांव दक्षिण भारत हिंदी प्रचारसभा असें ठेवलें. आजपर्यंत ही सभा हिंदुस्तानीचाच प्रचार करीत आली आहे. हिंदी-बरोबर उर्दूचेंही शिक्षण ही संस्था लोकांना देतें. यामुळें या सभेचें नांव जरी हिंदी प्रचार सभा असें असलें तरी ती वास्तविकपणें हिंदुस्तानीचाच प्रचार करीत आली आहे.

पंजाब, राजपुताना, संयुक्त प्रांत व बिहार इतक्या प्रांतांत हिंदुस्तानी ही जरी लोकांची मातृभाषा नसली तरी ती आपापसांतील व्यवहाराची व लिहिण्याची भाषा आहे. या प्रांतांतील हिंदी व उर्दू भाषा बोलणाऱ्या व लिहिणाऱ्या लोकांनीं एकत्र बसून राष्ट्रभाषेचें स्वरूप निश्चित केलें असतें तर हा प्रश्न इतका गुंतागुंतीचा झाला नसता. परंतु तेच आप-आपसांत भांडत राहिले यामुळें अहिंदी प्रांतांतील तटस्थ वृत्तीच्या कार्यकर्त्यांना या प्रश्नांत लक्ष घालावें लागलें.

नागपूरच्या हिंदी साहित्यसंमेलनाच्या अकराव्या ठरावाप्रमाणें तारीख ४-७-३६ रोजीं गांधीजींच्या प्रेरणेनें वध्याची अखिल भारतीय राष्ट्रभाषा

प्रचार समिति स्थापन झाली. १३,३७ च्या सप्टेंबर महिन्यापासून या समितीतर्फे राष्ट्रभाषेच्या प्रचार-परीक्षा सुरू झाल्या. दक्षिण भारत हिंदी प्रचार सभेने वीस वर्षांपूर्वीच दक्षिणेत राष्ट्रभाषेचा प्रचार सुरू केला होता. यामुळे वर्ध्याच्या राष्ट्रभाषा प्रचार समितीच्या कार्यक्षेत्रांतून दक्षिण भारतास वगळण्यांत आले. पंजाब, राजस्थान, संयुक्त प्रांत व बिहार हे हिंदुस्तानीचे माहेरघर असलेले प्रांत देखील वगळण्यांत आले. आतां राहिले आठ प्रांतः— सिंध, गुजराथ, मुंबई, महाराष्ट्र, वऱ्हाड— नागपूर, उत्कल (ओरिसा), बंगाल व आसाम. यांपैकी सिंधमध्ये त्यांच्या आपा. पसांतील भांडणामुळे व कांहीं अंशी तेथील राजकीय परिस्थितीमुळे म्हणण्यासारखा राष्ट्रभाषेचा प्रचार झाला नाही. बंगालमधील सुशिक्षित लोक अजूनही निष्क्रियपणे बसून आपली 'बाँगला' राष्ट्रभाषा आहे असे समजत आहेत. यामुळे तेथेहि राष्ट्रभाषेचा प्रवेश होऊ शकला नाही. आसाम व उत्कल हे दोन प्रांत शिक्षणाचे बाबतीत कांहींसे मागासलेले असून हि त्यांनी या दिशेने चांगलीच प्रगति करून दाखविली आहे. सर्वांत जास्त प्रचार महाराष्ट्र व गुजराथ या दोन प्रांतांत झाला. या दोन प्रांतांत पुढे जाण्याची जणू अहमहमिकाच लागून राहिली आहे. महाराष्ट्रांतील एका विशिष्ट कंपनी या राजकारणापासून अलिप्त असलेल्या विधायक कार्यक्रमांतहि अडथळे आणण्याचा कसून प्रयत्न केला. परंतु त्याचा फारसा परिणाम न होतां राष्ट्रभाषेचा प्रचार दिवसें दिवस वाढतच गेला. आतां वर्ध्याच्या राष्ट्रभाषा प्रचार समितीची आर्थिक दशा खूप सुधारली होती. यामुळे ती समिति आपल्या ताऱ्यांत घेण्याचा विचार कांहीं गटांत सुरू झाला. आतांपर्यंत समितीचे संचालन गांधीजींच्या सल्ल्याने आचार्य काकासाहेब कालेलकर हे करित होते. त्यांनी समितीच्या कामासाठी राष्ट्रीय वृत्तीची व उत्साही तरुण मंडळी जमविली व त्यांच्याभार्फत राष्ट्रभाषेचे महत्त्व जनतेला पटवून दिले. नवीन मंडळींनी समितीचा ताबा मिळवण्यासाठी खटपट सुरू करतांच गांधीजी व त्यांचे अनुयायी समितीतून अलग झाले.

अर्थात् आतांपर्यंत संमेलनाची राष्ट्रभाषेची जी व्याख्या होती तीच जर पुढे चाडू राहिली असती तर कालेलकर वगैरे लोकांनी समितीच्या बोहर राहूनही तिच्या कार्यास हातभार लावला असता. परंतु पुण्याच्या संमेलनांत कांहीं प्रतिगामी गटाच्या मंडळींनी संमेलनाच्या राष्ट्रभाषेच्या व्याख्येत थोडासा जातीयतेकडे झुकणारा फरक करवून घेतला. पुढे पुढच्या वर्षी पंजाबमधील अबोहर येथे भरलेल्या संमेलनाने आपल्या राष्ट्रभाषेच्या व्याख्येत आमूलाग्र फरक करून उर्दू भाषा व लिपि यांचे तिच्यांतून पूर्ण उच्चाटन केले आणि संस्कृतनिष्ठ हिंदी हीच राष्ट्रभाषा आहे असे जाहीर केले.

अर्थात्च ही गोष्ट गांधीजींना किंवा कोणत्याहि काँग्रेसनिष्ठ राष्ट्रीय कार्यकर्त्याला मान्य होणे शक्य नव्हते. कारण ही व्याख्या अगदी हिंदूसभा छाप्याची झाली होती. आतां असे समीकरण आपोआपच तयार झाले की हिंदी=हिंदूसभा उर्दू=मुस्लिम लीग; आणि हिंदी + उर्दू=हिंदुस्थानी=काँग्रेस. आणि म्हणून गांधीजींना राष्ट्रभाषा प्रचार समितीचा नाद सोडून वेगळी संस्था काढावी लागली. विरोधी पक्षाचे कांहीं लोक गांधीजींवर असा आरोप करतात की आपल्या हातून सत्ता गेल्याबरोबर गांधीजींनी आपला सवता सुभा निर्माण केला आणि राष्ट्रभाषेच्या प्रश्नावर विनाकारण झगडा सुरू केला. हा आरोप किती अज्ञानजन्य आहे याची कल्पना वरील विवेचनावरून सहज येईल. आतांपर्यंत गांधीजींचे राष्ट्रभाषे-विषयीचे समीकरण असे होते:—

सोपी हिंदी=राष्ट्रभाषा, सोपी उर्दू=राष्ट्रभाषा व सोपी हिंदी+सोपी उर्दू=राष्ट्रभाषा. यामुळे राष्ट्रभाषेचा प्रचार करण्याचे बाबतीत प्रत्येकाला पुष्कळच स्वातंत्र्य होतें. परंतु संमेलनाने या समीकरणांतील शेवटचे दोन भाग नामंजूर करून नुसते हिंदी=राष्ट्रभाषा; हेंच समीकरण स्वीकारले. हें समीकरण संपूर्णतया राष्ट्रीय नाहीं असे गांधीजींनी वेळोवेळी जाहीर केले आहे. यामुळे त्या पद्धतीने काम करणे नैतिकदृष्ट्या निषिद्ध होतें.

वैर त्यांना नुसते उर्दू=राष्ट्रभाषा; हॅही समीकरण मान्य नव्हतें. यामुळें हिंदी साहित्य संमेलन व अंजुमने तरकीबे उर्दू- (उर्दू-प्रगति-सभा) या दोन्ही संस्थांहून वेगळी व काँग्रेसच्या आदेशाप्रमाणें चालणारी अशी हिंदुस्तानी प्रचार सभा गांधीजींना स्थापन करावी लागली.

हिंदुस्तानला राष्ट्रभाषेचें महत्व पटवून देणें, तिचा जोरदार प्रचार करण्याचें श्रेय गांधीजींनाच आहे. त्यांच्या छत्रछायेंत हिंदी साऱ्या देश-भर पसरली. परंतु संमेलनांनैत्यांचें नेतृत्व अमान्य केल्यामुळें त्यांना या प्रश्नाच्या बाबतींत संमेलनापासून फुटून निघावें लागलें. वर्ध्यांच्या राष्ट्रभाषा प्रचार समितीशीं त्यांचा कांहीं संबंध उरलेला नाहीं. त्यांनीं इ.स. १९४२ च्या मे महिन्यांत हिंदुस्तानी प्रचार सभा नांवाची एक संस्था स्थापन केली. हीच त्यांची प्रमाणित राष्ट्रभाषा-प्रचार संस्था होय. हिच्याच प्रचारासाठीं ते आतां खटपट करीत आहेत व आपल्या प्रत्येक व्याख्यानांत लोकांना हिंदुस्तानी भाषा दोन्ही लिपींत शिकण्याचा आदेश देत आहेत.

आतां आपण हिंदुस्तानी प्रचारसभा काय आहे हें पाहूं. या सभेचा उद्देश असा आहे:--

“ राष्ट्रभाषा हिंदुस्तानीका प्रचार करना जो हिंदुस्तानकी सामाजिक (समाजी) राजनैतिक (सयासी) कारबारी और ऐसी दूसरी जरूरतोंके लिये देशभरमें काम आसके, और अलग अलग भाषाएं (जबानें) बोलने-वाले सूबोंमे मेलजोल और बातचीतकी भाषा बन सके. ”

या ठिकाणीं हिंदुस्तानी भाषेची व्याख्या पुढीलप्रमाणें केली आहे:--

“ हिंदुस्तानी वह भाषा है जो उत्तर हिंदुस्तानके शहरों और गांवोंके हिंदू, मुसलमान आदि सब लोग बोलते हैं, समझते हैं और आपसके कारबारमें बरतते हैं और जिसे नागरी और फारसी दोनों लिखावटोंमें लिखा पढा जाता है और जिसके साहित्यिक (अदबी) रूप आज हिंदी और उर्दूके नामसे पहचाने जाते हैं । ”

ही सभा लोकांना अशी आग्रहाची विनंति करते की, प्रत्येकाने हिंदी व उर्दू या हिंदुस्तानीच्या दोन्ही शैलींचा व नागरी आणि लिपींचा परिचय करून घ्यावा. कारण असे केल्याने हिंदी व उर्दूमधील वितुष्ट नाहीसे होईल. हिंदी व उर्दू यांच्यावर जो एक जातीयतेचा रंग चढला आहे आणि जो दिवसें दिवस अधिकाधिक पक्का होऊं पहात आहे तो दूर होईल व हिंदी आणि उर्दू या दोघी ज्या आज एकमेकांपासून दूरदूर जात आहेत त्या गंगायमुनेप्रमाणे एकमेकांत मिसळतील व त्यांच्या संगमामुळे एक सुंदर व प्रभावी अशी राष्ट्रभाषा निर्माण होईल.

या सभेचे अध्यक्ष डॉ. राजेन्द्रप्रसाद असून उपाध्यक्ष गांधीजी आहेत.

राष्ट्रभाषा आणि लिपीचा प्रश्न

राष्ट्रभाषेच्या दोन्ही शैली आणि दोन्ही लिपि लोकांनी शिकाव्यात असे काँग्रेसचे व गांधीजींचे म्हणणे आहे. जोपर्यंत हिंदी-उर्दूच्या शग-ज्याने विपारी स्वरूप धारण केले नव्हते तोंपर्यंत गांधीजींनी राष्ट्रभाषेसाठी हिंदी किंवा हिंदी-हिंदुस्तानी या जोड शब्दांचा उपयोग केला व मुख्यतः नागरी लिपीवरच भर दिला. यावेळपर्यंत उर्दू लिपि व भाषा ही ऐच्छिकरीत्या शिकली व शिकविली जात होती अर्थात् त्यामुळे लोकांत उर्दूचे ज्ञान फारच थोडे पसरले. यामुळे उर्दूवाल्यांनी गांधीजी, कालेलकर वगैरे राष्ट्रभाषा प्रचारकांवर आग पाखडण्यास सुरवात केली. गांधीजी राष्ट्रभाषेच्या नांवाखाली हिंदीचा व पर्यायाने हिंदू संस्कृतीचा प्रचार करू पहात असल्याचा घृणित आरोप त्यांच्यावर करण्यांत आला. इकडे हिंदीवाल्यांनीही गांधीजींवर हिंदी विरोधाचा व मुस्लिम धार्जिणेपणाचा असत्य आरोप करण्यास सुरवात केली. अर्थात् जोपर्यंत संमेलनाची राष्ट्रभाषेची व्याख्या काँग्रेसच्या राष्ट्रभाषेच्या व्याख्येशी विरोधी नव्हती, तोंपर्यंत गांधीजींनी या विरोधास भीक घातली नाही. परंतु ती व्याख्या बदलतांच त्यांना असा नवीन निर्णय घ्यावा लागला की प्रत्येक राष्ट्रप्रेमी

व्यक्तीला- नुसत्या कार्यकर्त्यांनाच नव्हे तर सर्वसामान्य जनतेलाहि-हिंदी व उर्दू या दोन शैली व नागरी व उर्दू या दोन्ही लिपि आल्याच पाहिजेत. यांपैकी ज्याला फक्त एकच शैली व एकच लिपि अवगत असेल त्यांचे राष्ट्रभाषेचे ज्ञान हे अर्धवटच समजले जाईल असे त्यांनी जाहीर केले.

या त्यांच्या घोरणावर सगळीकडून प्रश्नांचा भाडिमार सुरू झाला. उर्दू शैली व लिपि अवगत झाल्यास हिंदू कार्यकर्ते मुस्लिम समाजाशी संपर्क वाढवून त्यांची विशेष सेवा करू शकतील आणि हिंदी शैली व नागरी लिपि यांचे ज्ञान झाल्यास मुसलमान कार्यकर्ते हिंदु जनतेची सेवा कमी त्रासाने करू शकतील व अशा प्रकारे या दोन धर्मांचे व संस्कृतीचे मधुर व चिरस्थायी मीलन होईल आणि मग अर्थातच त्यामुळे आज साऱ्या राष्ट्राला भेवडावणारा पाकिस्तानचा प्रश्नहि हवेत विरून जाईल. राष्ट्रभाषेच्या प्रश्नाचे निराकरण योग्य प्रकारे झाल्यास त्याचे परिणाम इतके दूरगामी होतील अशी आशा गांधीजींना वाटते. खवळलेल्या सागरांतून जेव्हा एखादी नांव किनाऱ्याकडे येत असते त्यावेळी तिला फार जपून यावे लागते. नुसते लाटांवर स्वतःचे शरीर तरंगत सोडून भागत नाही. कारण तसे झाल्यास ती किनाऱ्याच्या खडकावर जोरात आदळेल व तिचा चक्काचूर होईल. कुशल नावाडी अशा वेळी किनाऱ्याला एकदम धडक न देता तो प्रथम थोडे अंतर किनाऱ्याकिनाऱ्याने जाईल, मोठ्या बांबूच्या साहाय्याने लाटांच्या धडकींचा जोर कमी करण्याचा प्रयत्न करील आणि मगच हळूहळू किनाऱ्यावर पाय ठेवील.

गांधीजी अशा कुशल नावाड्यासारखे आहेत. हिंदीला पाठिंबा देऊन उर्दूवाल्यांना दूर लोटणे किंवा उर्दूवाल्यांच्या आहारी जाऊन हिंदीवाल्यांच्या सहकार्यापासून वंचित होणे या दोन्ही गोष्टी खुल्या लाटेवर बसून किनाऱ्याशी धडक देण्यासारख्या व अंती सर्वनाशाकडे घेऊन जाणाऱ्या आहेत हे त्यांनी ओळखले आहे. आणि म्हणूनच या

दोन्हीनाही बोटाशीं धरून—किंबहुना दोर्घांच्या हि खांद्यावर हात ठेवून ध्येशिखर गाठण्यासाठी त्यांनी प्रस्थान केलें आहे. ते कुणासाठी यांबणार नाहींत. जे बरोबर येतील त्यांना बरोबर घेतील. जे विरोध करतील त्यांची उपेक्षा करून थोडेसें हंसतील आणि रविबाबूंच्या 'एकला चालो' या कवितेंत सांगितल्याप्रमाणें धीरगंभीरपणें आपला मार्ग आक्रमीत राहतील.

कांहीं लोकांचा असा आक्षेप आहे कीं उर्दू लिपि ही फार अवघड आहे व म्हणून मुलांच्या व जनतेच्या शिरावर ती लादण्यानें त्यांच्यावर मोठा अन्याय होईल.

श्री. काकासाहेब कालेलकरांनी कर्नाटकच्या एका श्रद्धावान कार्य-कर्त्याला या शंकेचें मोठें मजेशीर उत्तर दिलें आहे. ते म्हणतात, " उर्दू ही इतकी अवघड आहे म्हणून तुम्ही बाऊ करता पण मुसलमान लोक तर ती अगदी सहजासहजी शिकून घेतात. याचा अर्थ असा आहे काय कीं मुसलमान हे हिंदूपेक्षां जास्त बुद्धिमान असतात ? "

या बाबतीत गांधीजी अगदी सरळ भावानें उत्तर देतात, " तो दो लिपियाँ सीखनेमें डरना क्या ? कोई कहे कि ' आठ दस दूसरी अच्छी लिपियाँ हैं तो क्यों न सीखें ? ' मैं तो कहता हूँ कि ' दक्षिणकी भी एक तो लिपि सीख लो; जबानें भी वहाँ चार हि हैं ! ' तो आप भडकें नहीं ।

"आप हिंदुस्तानमें रहते हैं, हिंदुस्तानियोंकी सेवा—खिदमत करना चाहते हैं तो उसके लिये दो लिपियाँ सीखनेकी मेहेनतसे डरना क्या ? जबान तो एक हि सीखना है—हमारी बदनसीबी है कि हमें दो लिपियाँ लेनी पडती है मगर मैं तो हिंदकी सब जबानें खुशीसे सीख लूं। दिलमें शक हो तो मेहनत कम करनी पडती है। आपकी तादाद आज बहुत कम है, भले ही हो। लेकिन आप तो दो लिपियाँ सीख लें। उसका नतीजा कितना बडा होगा इसमें मैं नहीं जाना चाहता ।"

ता. २७-२-४५ रोजी वध्यास भरलेल्या हिंदुस्तानी प्रचार समेलनाचे वेळी अखिल भारतीय राष्ट्रभाषा प्रचार समितीचे मंत्री श्री भद्रत आनंद कौस्तुभ्यायन यांनी गांधीजींच्या नव्या योजनेस विरोध दर्शवीत विचारलें “ मੈ यह पूछना चाहता हूँ कि क्या राष्ट्रभाषा सीखनेके लिये यह जरूरी है कि दो लिपियाँ सीखनी हि चाहिये ? अगर इसका स्वरूप कुछ ऐसा हो सके तो अच्छा होगा कि जिससे ऐसा न लगे कि जवानके बारेमें तो हम एक जवानकी तरफ जा रहे हैं मगर लिपियोंका सवाल उठता है तो हम दो लिपियोंकी तरफ मुड़ते है । अगर इस तरहकी नीतिको अखतियार न किया जाय तो सफलताकी आशा ज्यादा है । ”

श्री. कौस्तुभ्यायनजी यांचा प्रश्न वरवर पाहतां संयुक्तिक व वास्तविक वाटतो. परंतु ते एक अर्ध सत्य आहे. त्यांना उत्तर देतांना गांधीजी म्हणतात, “ श्री. आनंदजी कहते हैं कि सबको दो लिपियाँ सीखनेमें बडी मुसीबत पड़ेगी । मै कहता हूँ कि ' इसमे कुछ भी मुसीबत नहीं है; और अगर हो भी, तो उसे पार करना ही होगा । क्यों कि अगर उसे पार न किया जाय तो दूसरी उससे भी बडी मुसीबतोंका मुकाबला हम कैसे कर सकेंगे ? ”

या बाबतीत स्वतः लेखकाचा अनुभव गांधीजींच्या विधानाला पुष्टि देणारा आहे. कांहीं थोड्या दिवसांच्या परिश्रमानें उर्दू शिकणें व थोडाफार सराव ठेवून ती कायम राखणें मुळींच अशक्य नाहीं असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाहीं.

सारांश, हिंदुस्तानच्या प्रचारासाठी हिंदी व उर्दू या राष्ट्रभाषेच्या दोन शैली व नागरी व उर्दू या दोन लिपि प्रत्येक देशभक्तानें शिकून घेतल्याच पाहिजेत. त्यांत थोडा बहुत त्रास होण्याचा संभव आहे असें जरी गृहीत धरलें तरी त्यामुळें किती मोठा फायदा होणार आहे याचा विचार केल्यास हा त्रास कमीच वाटेल. गांधीजींच्या भाषेत सांगावयाचें म्हणजे,

“ मैं हिंदू-मुस्लिम एकता के लिये जीता हूँ। मैं जानता हूँ कि हिंदुस्तानीके प्रचारसे हिंदू मुस्लिम एकता होगी। मगर यह लालच मैं इस वक्त नहीं दिखाऊँगा। ”

ज्यांची काँग्रेसच्या व गांधीजींच्या नेतृत्वावर अढळ भ्रद्धा आहे अशांनी मनांत आणल्यास राष्ट्रभाषेचा प्रश्न फार सुलभतेने व यशस्वी-रीत्या सुटेल यांत मुळींच शंका नाही.

आतां प्रश्न उरतो की राष्ट्रभाषेचा व प्रांतीय भाषांचा संबंध काय असावा ? याबाबतीत प्रथमच एक गोष्ट स्पष्ट केली पाहिजे. ती ही की हिंदुस्तानीचा कोणत्या हि प्रांतीय भाषेशी विरोध नाही. तिला फक्त इंग्रजीचें साम्राज्य नाहीसें करावयाचें आहे. त्याएवजी आपलें साम्राज्य प्रस्थापित करण्याची महत्वाकांक्षा तिच्या ठिकाणीं मुळींच नाही. हिंदुस्तानी प्रचार सभेचें मंत्री श्री. श्रीमन्नारायण अग्रवाल आपल्या ‘ हिंदुस्तानी आंदोलन क्यो ? ’ या लेखांत म्हणतात— “ मैं एक बात और बिलकुल स्पष्ट कर देना चाहता हूँ। हिंदुस्तानिका आन्दोलन हिंदी और उर्दूके खिलाफ नहीं है। जिस तरह हम राष्ट्रभाषाके नामपर दूसरी प्रांतीय भाषाओके विकासमें दखल नहीं देना चाहते, उसी तरह हिंदी या उर्दू साहित्यकी उन्नतिमें भी हम किसी तरहकी बाधा नहीं डालना चाहते। ”

“हमें यह भी खयाल रखना होगा कि हिंदुस्तानी जबानमें हिंदी और उर्दू के आसान और आमफहम शब्दोंके अलावा दूसरी प्रांतीय भाषाओंके सरल और सुंदर शब्दोंकोभी उचित स्थान मिले। जिन लफ्जोका इन दूसरी जबानोंमें भी चलन है उन्हें हिंदुस्तानी जबानमें तरजीह देना मुनासिब होगा; लेकिन जो भी शब्द हिंदुस्तानीमें लिये जायँ वे चाहे संस्कृत, अरबी-फारसी, अंग्रेजी या किसी प्रांतीय भाषाके हों वे हिंदुस्तानी व्याकरणके अनुसारही हस्तेमाल किये जायँ। ”

“आखिरमें हम यह न भूलें कि हमारा झगडा अंग्रेजीसे है न कि हिंदी या उर्दूसे। जो स्थान अंग्रेजी भाषाने इस देशमें हासिल कर लिया है वह हमारी कौ भी शानके खिलाफ है। हिंदुस्तानकी राष्ट्रभाषा अंग्रेजी कभी नहीं बन सकती, न बननी चाहिये। हिंदुस्तानकी राष्ट्रभाषातो हिंदुस्तानी हि हो सकती है। अंग्रेजी को उसकी जगहसे हटानेके लिये यह जरूरी है कि हिंदी और उर्दू दोनोंके हि सेवक अंग्रेजीके खिलाफ अपनी आवाज बुलंद करें। अगर ऐसा करके बजाय हिंदी और उर्दूका झगडा ही चलता रहा तो फिर अंग्रेजीको राष्ट्रभाषाके पदसे हटाना मुमकिन न होगा।”

ही एक अत्यंत महत्वाची व विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे. ज्या-प्रमाणें राजकीय चळवळीमध्ये हिंदूसभा, मुस्लिम लीग किंवा कम्युनिस्ट हे हे विसरतात की आपणा सर्वांचा शत्रू ब्रिटिश साम्राज्यशाही आहे आणि ते सगळे मिळून वेगवेगळ्या आघाड्यांवरून काँग्रेसवर हल्ले चढविण्यांत कृतार्थता मानतात त्याप्रमाणें जर आपण हिंदुस्तानी भाषांचा प्राण गुदमरून टाकणारी जी इंग्रजी तिला तिच्या योग्य ठिकाणी बसविण्याचा प्रयत्न करण्याऐवजी हिंदी-उर्दू-मराठी-गुजराथी वगैरे भाषांची आपापसांतील भांडणें भांडत बसलों तर इंग्रजीचें साम्राज्य हिंदुस्तानवरून जाणें अशक्य आहे. आणि जोंपर्यंत हिंदुस्तानच्या डोक्यावर बसलेलें हे इंग्रजीचें भूत टळणार नाही तोंपर्यंत हिंदुस्तानांत जनतेचें राज्य, खरी लोकशाही प्रस्थापित होणें कालत्रयीहि शक्य नाही.

आज आमचे सगळे महत्वाचे कारभार इंग्रजींत चालतात. आपली माथवोली केविलवाणें तोंड करून आशेनें आपल्याकडे पहात आहे पण ती जणू आपल्या खिजगणतींतही नाही. सरकारधार्जिण्या लोकांची गोष्ट सोडून देऊं पण जे स्वतःला राष्ट्रीय समजतात, जनतेचे सेवक समजतात ते जनतेच्या भाषेऐवजी इंग्रजीची पूजा-अर्चा करण्यांतच भ्रूषण मानतात. आपल्याला असे कित्येक राष्ट्रीय वृत्तीचे तरुण व वृद्ध आढळतील.

ज्यांची मायबोली एक असूनही जे आपापसांत इंग्रजीत बोलतात व पत्रव्यवहार हि इंग्रजीत करतात. आणि त्यांना त्यांत अनुचित असे कांहींच वाटत नाही. असे करण्यांत आपण इंग्रजीचे सार्वभौमत्व मान्य करीत आहोंत व आपलें हें करणें जनतेच्या प्रतिनिधित्वाशी विसंगत आहे इकडे त्यांचें लक्षच नसतें. ही जर राष्ट्रीय वृत्तीच्या लोकांची स्थिति तर ज्यांना आपण जातीय व प्रतिगामी म्हणून संबोधतों अशा लोकांकडून या बाबतीत समजसपणाची अपेक्षा करणें चुकीचेंच ठरणार. जे लोक भाषाशुद्धीच्या लढ्या चौड्या गप्पा मारतात व अरबी-फारशीविरुद्ध बंडाचें निशाण उभारतात त्यांची देखील इंग्रजी विरुद्ध व्र काढण्याची छाती होत नाही. हिंदुस्तानांतील विद्वान लेखक आपल्या प्रांतीय भाषेंतील जाड्या जाड्या लेखांतून इंग्रजीचे लांबलचक उतारे देतात, व त्यांचा प्रांतीय भाषेंत अनुवादहि देत नाहीत. जणूं इंग्रजी ही प्रत्येक सामान्य माणसाची घरगुतीच बोली आहे. इंग्रजीचा द्वेष करण्याचें कांहींच कारण नाही. जर्मन, फ्रेंच, पोर्तुगीज, रशियन. अरबी-फारसी वगैरे इतर परदेशी भाषांप्रमाणेंच तिनें येथे खुशाल सुखाने नांदावें. पण तिनें आपली पायरी ओळखली पाहिजे. ती हिंदुस्तानची सम्राज्ञी होऊं पहात आहे पण हें पद आपल्याला कदापिहि मिळणें शक्य नाही हें तिनें खूप जाणून असावें. कांहीं लोकांना इंग्रजीत लेखन-वाचन करण्यांत इतकेंच नव्हे तर विचारसुद्धां इंग्रजीत करण्यांत फार मोठा पुरुषार्थ वाटतो. आणि ते समजतात कीं “ आतां हिंदुस्थानला दुसऱ्या ‘ लिंग्वा फ्रांका ’ (राष्ट्रभाषे) ची जरूरच काय आहे ? इंग्रजीत सर्व काम चाललेंच आहे ! ” पण हा त्यांचा भ्रम आहे. इंग्रजी ही केव्हां हि भारतीय जनतेची राष्ट्रभाषा होऊं शकणार नाही. जोंपर्यंत इंग्रजीची मिरासदारी चालू राहिल तोंपर्यंत ती वृक्षावरील बांडगुळाप्रमाणें आमच्या देशी भाषांतील जीवनसत्त्व शोषून घेऊन त्यांना निःसत्त्व करून सोडल्याशिवाय राहणार नाही. आणि एकदां मातृभाषा निःसत्त्व झाली

कों मग जनतेला निर्वीर्य होण्यास फारसा वेळ लागत नाही. म्हणून सर्व राष्ट्रभक्तांनी एकजूट करून इंग्रजीचें वर्चस्व झुगारून देणें आवश्यक आहे. इंग्रजी ही आपल्या भाषांना अत्यंत अपरिचित व मेळ न खाणारी असल्यामुळे जसजशी तिची प्रगति होत जाईल तसतशा आमच्या देशी भाषा सुकत जातील. या उलट हिंदुस्तानी आपल्या भाषांच्याच रक्ता-मासांची असल्यामुळे तिचें प्रांतीय भाषांशी वडील बहिणीचें नातें राहिल व त्यांच्यांत आपापसांत योग्य प्रमाणांत देवाणघेवाण हि होत राहिल. यायोगें सर्वांचेच हित होईल. राष्ट्रभाषाही समृद्ध होईल व प्रांतीय भाषांनाहि जोर चढेल.

आमच्या मनोवृत्तींत इंग्रजीविषयी किती गुलामगिरी भिनलेली आहे. याचें यथातथ्य वर्णन दक्षिण हैद्राबादच्या उस्मानिया युनिव्हर्सिटीतील रीडर डॉ. जाफर हसन यांनीं वर्धाच्या संमेलनांत पुढीलप्रमाणें केलें. ते म्हणाले “ एक जमाना था जब अंग्रेजी सिर्फ हमारे अदालतोंकी जबान थी, लेकिन अब वह जमाना नहीं रहा। अब तो हमारे समाजी, राजकारी, व्यापारी वगैरह सभी कामोंमें अंग्रेजीका हि इस्तेमाल होने लगा है, अलीगढकी मुस्लिम युनिवर्सिटी और बनारसकी हिंदू युनिवर्सिटी दोनोंमें अंग्रेजीका हि बोलबाला है। असलमें हिंदी और उर्दू में इतनी दुश्मनी नहीं है जितनी उन दोनोंकीं अंग्रेजीसे है। इसलिये हिंदी और उर्दूको आपसी झगडा छोडकर एक हो जाना चाहिये; उसीसे हिंदुस्तानी बन जायगी। लेकिन आज तो अंग्रेजीके लफज हमारे घरोंके अंदरतक पहुँच गये हैं। हम अपने बापको डंडी और माँको ममी कहने लगे है। इतना हि नहीं बल्कि जो लोग हिंदी और उर्दूकीं तरकीमें लगे हुये हैं वो भी अंग्रेजीका हि सहारा लेते हैं। जैसे कुल-हिंद-उर्दू कान्फरन्सने अपना दावतनामा अंग्रेजीमें छपवाया था और दक्षिण हैद्राबादकी हिंदी प्रचार सभाने अपनी निमंत्रण पत्रिका अंग्रेजीमें छपवायी थी। मुझे इतना हि कहना है कि हम अपनी मातृभाषाके सच्चे भक्त बनें। ”

याबाबर्तित गांधीजींचे विचारहि असेच आहेत. ते म्हणतात—“हम आज आलसी बन गये हैं, अंग्रेजीका बोझ आज हमारे सिरपर है। लेकिन अंग्रेजीभी इतनी मुश्किल नहीं है। हम छह महीनेमें अंग्रेजी सीख सकते हैं। मगर हम तो अंग्रेजीमें विचार करना और शास्त्र सीखना चाहते हैं इसलिये वक्त लगता है। अंग्रेजीके पीछे हम अपनी जिंदगीके चौदह उम्दा साल बरबाद करते हैं; और इतना करनेपरभी पूरीतरह सीख नहीं पाते। आज अगर अंग्रेजीदाँसे कहो कि हिंदुस्तानीमे अपनी बातें समझाओ तो वह कहता है ‘कैसे समझाऊँ?’ क्यों कि अंग्रेजीमें पढाई होनेके कारण वे हिंदुस्तानीमें अपने खयालोंको जाहिर हि नहीं कर सकते; फिर वे हिंदुस्तानी लडकोंको कैसे सिखावेंगे? यह है हमारी दुर्दशा।”

या सर्व आपत्तींतून निघण्याचा एकच मार्ग आहे. तो म्हणजे हिंदुस्तानांतील जास्तीत जास्त लोक जी भाषा समजू व बोलू शकतील अशा भाषेला राष्ट्रभाषेचे सम्राज्ञीपद द्यावयाचें व ती दिवसेंदिवस अधिक सोपी, अधिक सुंदर व अधिक उपयोगी कशी होईल याचा प्रांतीय भाषा-भगिनींनी विचार करावयाचा. उर्दूचे सुप्रसिद्ध लेखक श्री. सुदर्शन हे नेहमीं आग्रहानें प्रतिपादीत असतात कीं, राष्ट्रभाषेंत प्रत्येक प्रांतीय भाषेंतील सोपे, सुंदर व अर्थवाही शब्द घेतले पाहिजेत. जर खरोखरी असें होऊं शकेल तर प्रत्येक प्रांतीय भाषेला राष्ट्रभाषेबद्दल विशेष आपुलकी वाटूं लागेल आणि राष्ट्रभाषा व प्रांतीय भाषा दोघीहि उन्नत व समृद्ध होतील.

कांहीं लोक विचारतात कीं राष्ट्रभाषेंतील शास्त्रीय पारिभाषिक शब्द कोणत्या भाषेंतून घेण्यांत येतील? संस्कृतमधून कीं अरबी-फारसीमधून? याला उत्तर असें कीं निव्वळ संस्कृत किंवा निव्वळ अरबी-फारसी यांच्याकडे धांव न घेतां हिंदी व उर्दू यांच्या संमिश्रणांनं अशा प्रकारचे पारिभाषिक शब्द बनविले जातील. डॉ. जाफर हसन यांनीं वर्ध्यांच्या हिंदुस्तानी संमेलनांत जो निबंध वाचून दाखविला त्यांत त्यांनीं कांहीं इंग्रजी शब्दासाठीं हिंदुस्तानी पर्याय सुचविले होते. त्यांपैकीं कांहीं

वानगीदाखल येथें देत आहे. Lowland=निचली जमीन, Colour-blind=रंगौघा ; Oil-engine=तिलंजन ; Explosivs=भडकोल ; Counteract=तोडअमल ; Antidote=जहरतोड ; Reverse=पिठलाना ; Pentagon=पंचकोनिया ; Triangle=तिकोनिया ; Low of dimini-
shing return=घटती उपजका कानून वगैरे. याप्रमाणें जर सर्व संमतीनें पारिभाषिक शब्द बनविले जातील तर या प्रभाचा इतकासा बाज वाटणार नाही.

एक गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे. कोणतेहि राष्ट्रीय वा सामाजिक कार्य करतांना सौद्याची भावना अंतःकरणांत आली रे आली कीं त्या कार्याचा चुथडा होण्यास फारसा वेळ लागत नाही. जातीयतेच्या भुतानें पछाडलेले लोक ही गोष्ट समजू शकत नाहीत. राष्ट्रभाषेच्या बाबतींतही कांहीं लोक अशी शंका घेण्यास मागेंपुढें पाहणार नाहीत कीं “ या योजनेमुळें विचाऱ्या हिंदूंचे मात्र उर्दू शिकण्याचें ओझे लादलें जाईल. मुसलमान कांहीं केल्या हिंदी शैली व देवनागरी लिपि शिकण्यास तयार होणार नाहीत. आणि मग उर्दू लिपीचा बराचसा प्रचार झाला कीं आपोआप मुसलमान लोक असा गिळ्या करूं लागतील कीं उर्दू तर सगळे जण जाणतातच मग नागरी शिकण्याची काय आवश्यकता आहे ? यामुळें विचाऱ्या हिंदीचें मात्र नष्टचर्ष ओढवेल. ” ही शंका बाह्यदर्शनी जरी रास्त वाटली तरी तिच्या मुळाशी -मनुष्यामनुष्यांतील अविश्वास व नास्तिकता ही आहेत. सत्याग्रह-शास्त्रांत अशा प्रकारच्या अविश्वासाला -नास्तिकतेला स्थान नाही. हिंदू तेवढे सोज्वळ, पवित्र, इमानी, त्यागी, देशभक्त असतात आणि सगळे मुसलमान हे दुश्चरित्र, स्वार्थी, दगाबाज, कपटी, व देशद्रोही असतात असें समजणें कोणत्या शास्त्राला धरून आहे याचा प्रत्येकानें स्वतःशीच विचार करावा. शिवाय हिंदी हिंदूंची व उर्दू मुसलमानांची हें विधानही सत्यास धरून नाही. कारण पंजाब, काश्मीर, सरहद्द प्रांत, सिंध व संयुक्त प्रांताचा पश्चिमी भाग येथील हिंदूंची भाषा

संस्कृतनिष्ठ हिंदी नसून अत्यंत क्लिष्ट अशा अरबी-फारसी शब्दांनी भरलेली उर्दू आहे. व बंगाल, बिहार, ओरिसा, महाराष्ट्र, गुजरात व दक्षिण हिंदुस्तान येथे राहणाऱ्या मुसलमानांची मातृभाषा व व्यवहारांतील बोली त्या त्या प्रांतांत चालणारी प्रांतीय भाषा असते एवढें सामान्य ज्ञान प्रत्येक राष्ट्रसेवकाला असलेंच पाहिजे. उर्दू ही मुसलमानांची धार्मिक भाषा व लिपि आहे असें भासविण्याचा प्रयत्न काहीं वेळां करण्यांत येतो. परंतु उर्दूचे प्रमाणित प्रतिनिधी मौलवी डॉक्टर अबदुल हक यांनीच या विधानाचा इन्कार केला आहे. त्यांच्या मतें उर्दू ही जनतेची भाषा आहे. मुसलमानांची धार्मिक भाषा उर्दू नसून अरबी आहे. म्हणून राष्ट्रभाषेच्या प्रश्नाचा विचार करतांना हिंदू व मुस्लिम असा जातिवाचक संकुचित दृष्टिकोन न ठेवतां अखिल भारतीय हिताचा विशाल दृष्टिकोन बाळगला पाहिजे तरच हा प्रश्न सलोख्याने सुटूं शकेल. नाहीतर आपली गुलामी आहे व आपण आहोंत. ती आपल्या नशिबीची सुटावयाची आशाच नको. याबाबतींत गांधीजींनी फार सुंदर उत्तर दिले आहे. ते म्हणतात “ मुझसे कहा गया कि मुस्लिम लडके तो नागरी लिपि नहीं सीखते। मैंने कहा ‘तुमने नहीं खोया, उन्होंने खोया। एक लिपि अधिक सीख ली तो उससे क्या ? इतनी सी बातसे इतना बड़ा हित होता है।’ मैंने यही बात हजरत मोहानी साहबसे भी कही थी, लेकिन उस वक्त वह काम न चल सका, क्यों कि उसी वक्त सत्याग्रह शुरू हो गया। ”

अशा प्रकारें सहृदयतेने व विशाल अंतःकरणानें विचार केल्यास इतरांच्या कर्तव्यच्युतीकडे लक्ष न जातां तें आपल्या कर्तव्यावर केंद्रित होईल आणि नसती भांडणें उत्पन्न होण्याऐवजी खेळीमेळीचें व प्रसन्नतेचें वातावरण देशांत नांदूं लागेल. सारांश, राष्ट्रभाषेचा विचार नुसत्या भावनेच्या आहारी जाऊन न करतां राष्ट्रहिताची दृष्टीसमोर ठेवून व प्रत्येक गोष्ट बुद्धीच्या निकषावर कसून घेऊन जर आपण पाऊल टाकलें तर यश हें आपलेंच आहे. प्रत्येक गोष्टींत जातीयतेची घाण पसरविणाऱ्या लोकांपासून

आपण सावध राहिले पाहिजे. प्रत्यक्ष हिंदी हे नांव हिंदूंचे नसून ते मुसलमानांनीच दिलेले आहे. यामुळे त्या शब्दाला विचकण्याचे काहीच कारण नाही. उर्दूच्या उन्नतीत मुसलमानांच्या बरोबरीने हिंदूंनी भाग घेतला आहे. उर्दूचे सर्वांत प्रमुख असे राष्ट्रीय कवि कै. पंडित ब्रजनारायण 'चक्रवस्त' हे हिंदूच होते. आजच्या उर्दूच्या साहित्यिकांत विशेष प्रामुख्याने चमकणारे कै. प्रेमचंद, श्री. सुदर्शन, कृष्णचंद्र, कृष्णकुमार, श्री. उपेंद्रनाथ अष्क वगैरे कित्येक साहित्यिक हिंदूच आहेत. उर्दूच्या प्रचारासाठी आपले शक्तिसर्वस्व वेचून राहिलेले सर तेजबहादूर सप्रू व पंडित ब्रजमोहन दत्तात्रय 'कैफी' वगैरे लोकहि हिंदूच आहेत. हिंदीतील अव्वल दर्जाचे कवि रहीम, रसखान, कबीर वगैरे मुसलमान होते. तेव्हां हिंदी-उर्दूकडे जातीयतेच्या चष्म्यांतून न पाहता संस्कृति समन्वयाच्या दृष्टीने या प्रश्नाचा विचार केला पाहिजे. अर्थात् आपल्याला अभिप्रेत असलेली राष्ट्रभाषा ही एखाद्या संस्थेच्या किंवा दोनचार साहित्यिकांच्या प्रयत्नाने निर्माण होणार नसून त्यासाठी जनतेचे सहकार्य मिळणे अत्यंत आवश्यक आहे. व म्हणून आपल्याला जनतेत जावे लागेल. असे झाल्यास आपल्याला हवी असलेली हिन्दुस्तानी तयार होईल. अर्थात् यासाठी हिंदी व उर्दू समानरूपाने व समभावाने शिकून घेणे आवश्यक आहे. आपल्याला इंग्रजांचे वर्चस्व झुगारून घ्यावयाचे असेल तर प्रथम इंग्रजीच्या वर्चस्वाच्या मुळावर घाव घातला पाहिजे. एवढी गोष्ट लक्षांत ठेवून जर आपण या प्रभाला हात घालू तर अंतिम विजय आपलाच आहे.

REFBK-0006616

E842

अनुक्रम १०

विभाग २४

क्रमांक

नों. दि.